

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

FIRAT UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 28/2 (Aralık / December 2023), 49-65

Kaderin ve Engelliliğin Çeşitleri

Types of Fate and Disability

Abdullah NAMLI

Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kalam ve İslam
Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

Associate Professor Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology,
Department of Kalām and History of Islamic Sects, Nevşehir/Türkiye

abdnamli@hotmail.com ORCID: 0000-0001-7099-3018

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 21 Ağustos/August 2023 Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Kasım/November 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2023 Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Atıf / Cite as

Namli, Abdullah. "Kaderin ve Engelliliğin Çeşitleri". *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (Aralık 2023), 49-65.

DOI: 10.58568/firatilahiyat.1347160

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Abdullah Namli).

Yayıncı / Published by

Firat Üniversitesi/ Firat University

Lisans Bilgisi / License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Types of Fate and Disability

Abstract: Belief in Fate is one of the principles of faith. Although the belief in fate is not explicitly mentioned in the Qur'an, there are many verses that indicate this belief. There are many hadiths about fate that have reached us from the Prophet. Although there are schools that deny Fate, Ahl al-Sunnah schools Ash'aris and Maturidis accept the existence of belief in Fate. The definitions of Fate of these schools are expressed with words that can be used interchangeably. However, fate should not be evaluated in a single category. It also has varieties. If Fate is perceived as only one kind of Forced Fate, it is inevitable to cause misunderstandings. Forced fate; it is Fate that does not give freedom to beings; It happens with the knowledge, will, power and creation of Allah. Some destinies of inanimate substances, plants, animals and humans are of this type. Jabr and responsibility are incompatible. Although some actions take place in their own bodies, people are not responsible for their forced Fate. Man is a freely created being within certain limits. The ability of intellect, will, power, and carrying out actions has been granted to them. By using them, a person performs his acts of will, and as a result, he becomes responsible for his actions. Having free will and freedom distinguishes humans from other living things. Where there is no human freedom, there is no responsibility. Human life is not uniform, it is in a state of constant change and transformation. In addition to these two types of fate, there is also a type of fate that turns into willful fate, although it was forced in the beginning. In addition to this, there are some actions that start with the will of man and later turn into forced fate. There are also types of disability that we have examined in connection with the belief in Fate and its types. Allah has sent humans to the world to be tested. Illness and disability are also part of the test. Diseases; they may be due to genetic, environmental factors, and food-related. Congenital diseases and disabilities can sometimes cause the world test to be difficult. The biological rules set by Allah are also valid for humans. Genetic hereditary diseases and disabilities occur when the genes carried by the parents are passed on to the child. While some genes are recessive, some genes are dominant. Genes that cause hereditary diseases and disabilities show an uneven distribution depending on their geographical habitats, sharing the same environment in the historical process, and the extent of intermingling of their lineages through marriages. While recessive genes can be passed on from generation to generation, dominant genes that cause death generally do not have the opportunity to pass on to the next generation. In today's context, the diagnosis of genetic diseases and disabilities is attainable, enabling the implementation of necessary precautions accordingly; furthermore, partial or even complete treatment opportunities can be available depending on the circumstances. In this respect, all of the congenital diseases and disabilities due to genes are a forced fate that is not in the hands of man. As for those diseases and disabilities for which treatment opportunities exist, they fall under the category of fate that transitions from forced fate to willful Fate. Some genetic diseases and disabilities of people may appear in later ages. However, non-genetic diseases and disabilities are also facts of life. Every individual can become ill and experience disability during certain periods of their life. Diseases and disabilities can occur with a number of factors that do not depend on an individual's will, actions, or behaviors. Such diseases are also within the scope of forced fate. A person can also be disabled due to one's own mistakes and negligence. However, it is a behavior befitting a Muslim to be treated in cases of all kinds of diseases and disabilities. The treatment of diseases for which there is a cure is a willed Fate. Diseases and obstacles that cannot be cured are forced fate.

Keywords: Kalām (Islamic Theology), Fate (Destiny), Fate Types or Variants, Jabr (Compulsion), al-Irādah al-juz'iyyah (Partial Will), Disability.

Kaderin ve Engelliliğin Çeşitleri

Öz: Kader inancı iman esaslarından birisidir. Kur'an'da kader inancı açıkça zikredilmemekle beraber bu inanca delâlet eden çok sayıda âyet bulunmaktadır. Hz. Peygamber'den bizlere ulaşan kaderle ilgili çok sayıda hadis vardır. Kaderi inkâr eden ekoller varsa da Ehl-i Sünnet ekolleri Eş'arîler ve Mâtürîdîler, kader

inancının varlığını kabul etmektedirler. Bu ekollerin kader tanımları birbirinin yerine kullanılabilecek kelimelerle ifade edilmiştir. Bununla birlikte kader bir tek kategoride değerlendirilmemelidir. Onun da çeşitleri bulunmaktadır. Kader bir tek çeşit Cebri kader olarak algılanırsa, elbette yanlış anlaşılmalara sebebiyet verilmesi kaçınılmaz olur. Cebri kader; varlıklara hürriyet tanımayan kadedir; Allah'ın ilmi, irâdesi, kudreti ve yaratmasıyla gerçekleşir. Cansız maddeler, bitkiler, hayvanlar ve insanların bir kısım kaderi bu türdür. Cebr ile sorumluluk bağdaşmaz. Bazı fiiller kendi bedenlerinde gerçekleşmesine rağmen insanlar Cebri kaderlerinden sorumlu olmazlar. İnsan belirli sınırlar dâhilinde hür olarak yaratılmış bir varlıktır. Ona akıl, irâde, kudret ve fiillerini gerçekleştirme kabiliyeti verilmiştir. İnsan bunları kullanarak irâdeli fiillerini gerçekleştirir ve bunun sonucunda yaptığı işlerden sorumlu olur. Hür ve irâde sahibi olmak insanı diğer canlılardan ayırmaktadır. İnsan hürriyetinin bulunmadığı alanlarda sorumluluk da yoktur. İnsan hayatı tek düze değildir, sürekli değişim ve dönüşüm hâlidir. Kaderin bu iki çeşidinin yanı sıra başlangıçta cebri kader olduğu halde sonradan irâdeliye dönüşen kader çeşidi de vardır. Bunun yanı sıra insanın irâdesine bağlı olarak başlayan sonradan cebri kadere dönüşen bazı fiiller de bulunmaktadır. Kader inancı ve çeşitleriyle bağlantılı olarak incelediğimiz engelliliğin de çeşitleri bulunmaktadır. Allah Teâlâ, insanları, dünyaya imtihan için göndermiştir. Hastalık ve engellilik de imtihanın bir parçasıdır. Hastalıklar; genetik, çevresel faktörlere bağlı ve besinlere bağlı olabilirler. Doğuştan gelen hastalık ve engeller bazen dünya imtihanının çetin geçmesine sebep olabilir. Allah'ın koyduğu biyolojik kurallar insanlar için de geçerlidir. Genetik kalıtsal hastalık ve engeller anne ve babanın taşıdığı genlerin çocuğa geçmesiyle meydana gelmektedir. Bir kısım genler çekinik karakterli iken bazı genler baskın karakterlidir. Kalıtsal hastalık ve engellere sebep olan genler, coğrafi yaşayış alanlarına bağlı olarak, tarihsel süreçte insan topluluklarının aynı ortamı paylaşmaları ve soylarının evlilik yoluyla birbirlerine karışma derecelerine göre düzensiz bir dağılım göstermektedir. Çekinik genler nesilden nesile aktarılabilirken, ölüme sebep olan baskın genler genel olarak yeni nesle geçme imkânı bulamazlar. Günümüzde genetik hastalık ve engellerin teşhisi mümkün olup, bu sayede gerekli önlemler alınabilmekte; aynı zamanda kısmen veya duruma göre tamamen tedavi edilme imkânları da değerlendirilebilmektedir. Bu bakımdan genlere bağlı doğuştan getirilen hastalık ve engellerin tamamı insanın elinde olmayan cebri kadedir. Bu hastalık ve engellerin tedavi imkânı bulunanlar ise, cebri kader ile başlayıp, irâdeli kadere doğru evrilen kader türüne girmektedir. İnsanların bazı genetik hastalık ve engelleri ilerleyen yaşlarda ortaya çıkabilmektedir. Bununla birlikte genetik olmayan hastalık ve engeller de hayatın gerçekleridir. Her insan hastalanabilir, hayatının belirli bir döneminde engelli olabilir. Hastalık ve engeller insanın irâdesine, fiil ve davranışlarına bağlı olmayan türden bir takım faktörlerle gerçekleşebilir. Bu tür hastalıklar da cebri kader kapsamındadır. İnsan, kendi fiillerinde hata ve taksiri sebebiyle de engelli olabilir. Ancak her türlü hastalık ve engellilik hallerinde tedavi olmak Müslümana yakışan davranıştır. Tedavisi mevcut olan hastalıkların tedavisi irâdeli kadedir. Tedavi imkânı olmayan hastalık ve engeller ise cebri kader olmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kader, Kader Çeşitleri, Cebr, Cüz'î Irâde, Engellilik.

Giriş

Kader inancı, Allah'a iman ile bağlantılı ve iman esaslarının bütünleyicisi kabul edilmiştir. Kur'an'da, kader inancı dışındaki imanın şartları çoğu âyette *emn* kelimesinin farklı versiyonları kullanılarak açıkça belirtilmiştir. Ama kadere iman, “inanıyorlar, iman ediyorlar”¹ veya kınama sadedinde “inanmıyorlar ve inkâr ediyorlar”² formundaki âyetlerde geçmemektedir. Neticede kadere iman, Kur'an'da imanın bir şartı olarak, bu tarzda zikredilmemiş ama içeriği farklı âyetlerde, mânâya delâletleri yönüyle, insanların bilmeleri ve öğrenmeleri gerektiği kadar açıklanmıştır.³ Lakin imanın şartlarının daima *emn*

¹ bk. Âl-i İmrân 3/114; el-En'âm 6/92, 154; et-Tevbe 9/44; en-Nûr 24/62; el-Ankebût 29/47 vb.

² bk. en-Nisâ 4/38, 150; el-Mâide 5/81; el-En'âm 6/113, 150; et-Tevbe 9/29; er-Ra'd 13/30; el-Mü'minûn 23/74.

³ bk. er-Ra'd 13/8; el-İsrâ 17/13; Tâhâ 20/40; el-Furkân 25/2; el-Ahzâb 33/38; es-Sâffât 37/171-173; el-Hadîd 57/22; el-Mücâdele 58/21; el-Mürselât 77/23; Abese 80/19; el-A'lâ 87/2-3; eş-Şems 91/7.

kelimesinden türeyen müştakları ile belirtilmesi gerekmektedir, diye bir kâide bulunmamaktadır. Bununla birlikte Kur'an'da kader inancını çeşitli yönleriyle işleyen çok sayıda âyetin mevcüdiyeti, konuyla ilgili sahîh hadislerin kadere imanı desteklemesi, sahâbe ve tâbiûn neslinin çoğunluğunun kader inancına mensûbiyetleri, sefein izinden giden kelimcilerin ve diğer İslam âlimlerinin kader inancını savunma konusundaki azim ve gayretleri, Müslümanların çoğunluğunun kadere imanını, iman esaslarından olduğu hakkında icmâ etmiş olmaları, kadere imanının temelidir. Dolayısıyla kadere iman, İslam'a dışarıdan dâhil edilmiş olmayıp, Kur'an ve sünnetten temelleri bulunan bir inançtır.

Kader, ilk insandan bu güne herkesi ilgilendiren hatta meşgul eden konulardan birisidir. Eski zamanlardan günümüze çok çeşitli dinler ve toplumlar içerisinde kader inancına sahip olanlar daima çoğunluktadır. İnsanlıkla birlikte ortaya çıkan kader meselesi çerçevesinde farklı dini-felsefî anlayışlar mevcuttur. Kalam ilminde insan ve fiilleri kader inancının en karmaşık konularını oluşturur. Kaderin de farklı çeşitleri vardır. Onu sadece cebrî kader olarak tek kategoriye indirgeyerek değerlendirmek, kaderin yanlış anlaşılmasına sebep olacaktır.⁴ Halbuki kader farklı kategoriler içerisinde algılanabilecek bir inançtır. Varlıkların cebrî kadere ile beraber özellikle irâde hürriyeti ve sorumluluk bağlamında insanın irâdesine bağlı olan bir kaderden de söz edilmesi gerekmektedir. Bu iki kader kategorisinin yanı sıra bu iki kader çeşidinin arasında onlarla bağlantılı iki tür kaderden de bahsetmemiz mümkün olmaktadır. Bunlara; cebrî kader olarak başlayan, insanın irâdesine bağlı kadere doğru devam eden kader ve insanın irâdesine bağlı kader olarak başlayan, cebrî kadere doğru devam eden kader diyebiliriz.

İnsan kaderinin farklı kategorileri olduğu gibi engelliliğin de pek çok çeşidi vardır. Bazı hastalık ve engeller soyaçekim yoluyla devralınmış olabilir. Bunlardan bazıları tamamen veya kısmen tedavi edilebilir. Bir kısım hastalık ve engellerin tedavisi mümkün olmayabilir.

Herhangi bir problem olmadan dünyaya gelmiş insanların sonradan hastalanmayacakları veya engelli olmayacakları varsayılmaz. Her insan ömründe bazı hastalıklar geçirmiştir veya geçirecektir. Bazı insanlar ise sonradan engelli duruma düşebileceklerdir. Bunlar hayatın gerçekleridir. İslamiyet, ölümden başka her hastalığın tedavisi olduğunu vurgulamış, tedavi olmak teşvik edilmiştir.

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın Nisan 2023 yılı Engelli ve Yaşlı İstatistik Bültenine göre ülkemizde Ulusal Engelli Veri Sistemine kayıtlı 2.511.950 engelli vatandaşımız vardır. Bunlardan 1.414.643'ü erkektir, 1.097.307'si de kadındır. Ağır engeli olanlar 775.012'dir. Engellilerin genel nüfusa oranı %2,94'tür. Kronik hastalığı olanlar: %40,63, zihinsel engelliler: %17,07'dir. Ortopedik engelliler: %13,78'dir. Görme engelliler: %9,53'tür. İşitme engelliler: %7,97'dir. Ruhsal problemliler %7,57'dir. Konuşma engelliler: %1,49'dir. Diğer engelliler ise: %1,96'dır. 45-49 yaşlarına kadar engellilik oranı yükselmekte bu yaş grubundan sonra ise düşme eğilimi göstermektedir.⁵ 2022 yılında 1.000 canlı doğuma karşılık gelen bebek ölüm sayısı % 9,2'dir.⁶

Son dönemlerde engellilerle ilgili İslâmî ilimler ve sosyal alanlarda yapılan çalışma ve yayınlardaki fevkalade artış bizlere mutluluk vermektedir. Özellikle konuyu kalam ilmi açısından değerlendiren, engellilik ile yapılan çalışmalardan, İlhan Kutluer'in, "*Engelli Olmak Üzerine Etik Düşünceler*" ve İlyas Çelebi'nin, "*İslam İtikâdı Açısından Engelliliğin Dini Boyutu*" isimli sempozyum tebliğleri; Veysel Kasar'ın, "*Allah'ın Adalet ve Hikmeti Bağlamında Engellilik Problemi*", Harun Işık'ın, "*Engellilik Sorununa Kelâmî Bir Yaklaşım*" ve İsmail Bulut'un, "*Kader-Engellilik İlişkisine Kelâmî Bir Yaklaşım*" isimli makaleleri, İbrahim Coşkun'un "*İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler*" ve Berat Sarıkaya'nın "*Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi*" kitapları konumuz açısından dikkate değerdir. Mustafa Naci Kula'nın engellilerle ilgili çok sayıda çalışmasını da zikretmeden geçemeyiz. Engellilikle ilgili burada ismini zikredemediğimiz pek çok çalışma bulunmaktadır.

⁴ bk. Edward Elbridge Salisbury, "Materials for the History of the Muhammadan Doctrine of Predestination and Free Will", *Journal of the American Oriental Society* 8 (1866), 105-182; Şaban Ali Düzgün, "Kaderi Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", *Kader: Kalam Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2013), 1-10.

⁵ T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, *Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni* (Ankara: Nisan 2023), 16-18.

⁶ bk. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/index?p=Olum-ve-Olum-Nedeni-Istatistikleri-2022-49679>

Biz bu çalışmamızda engelliliğin çeşitlerini de alışılmışın dışında başka bir bakış açısından kader çeşitlerine göre değerlendireceğiz. Diğer çalışmalardan farklı olarak önce kaderin tanımı, Kur'ânî temelleri ve kaderin çeşitlerini ortaya koymaya çalışacağız. Daha sonra da çeşitli engellilik durumlarının hangi kader kategorisine girdiğini tespit etmeye çalışacağız. Engelliliğin çeşitlerini kaderin çeşitleri ile birlikte değerlendireceğiz. Böylelikle engelliliğe kaderin çeşitleri bakımından bir katkıda bulunmak istiyoruz.

1. Kader ve Çeşitleri

Kader ve kazâ anlam zengini kelimelerdir.⁷ İslam mezhepler tarihinde Kaderiyye ve özellikle onların bazı görüşlerini benimseyen Mu'tezile kader inancını inkâr etmiştir. Onlara göre Kur'an'da geçen kader kelimesinin ıstılâhî bir mânâsı yoktur. Bu sebepten Mu'tezile mensupları, kader kelimesinin bazen sözlük mânâsını kullanmakta bazen de te'vîl etmektedirler. Meselâ Mu'tezile kelamcısı Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1025), "...Ancak onun (Lût'un) karısı müstesnâdır (bunun dışındadır). Şüphesiz ki elbette Biz, onun geride kalanlardan (toz, toprak içinde helâk olanlardan) olmasını takdîr ettik"⁸ âyetinde (قَدَّرْنَا) "*kaddernâ: takdîr ettik*" lafzının, "*beyân ettik*" mânâsına geldiğini söylemektedir.⁹ Mu'tezile kelamcısı Zemahşerî (ö. 538/1143) ise; helâk olayını "*beyân ettik*" değil, "*takdîr ettik*" şeklinde tefsîr etmektedir. Ona göre, (لَمِينِ الْعَابِرِينَ) ifadesinde sözü edilen yıkım, toz, toprak üzerine helâk etme fiili bu anlamda takdîrî olarak gerçekleşmiştir.¹⁰ Zemahşerî, bu âyete, Mu'tezile ekolünün genel kabulü olan, "*cemâdât (cansız maddeler) hakkında takdîrin gerçekleştiği*" bakış açısıyla yaklaşmaktadır.¹¹

Kadı Abdülcebbâr, Kaderiyye'nin, Mecûsîliğe nispeti ile ilgili hadis bağlamında kendilerinin kaderi inkâr ettiğini (cahd) açıkça söylemektedir. Bu haliyle Mu'tezile'nin bazı kader çeşitlerini kabul ettiğini veya kaderi sınırlandırdığını söylemek doğru olmaz.¹² Günümüzde var olmayan bir ekolün bazı sempatanları mevcut olsa bile bunlar, Mu'tezile'yi temsil edemezler. Onların görüşleri hakkında bizlere ulaşan mevcut bilgiler ışığında söylenilebilecekler dışında olumlu-olumsuz yanlış yorumlarda bulunmak uygun olmaz.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) göre kader; "bir şeyin mâhiyeti ve sınırı demektir." Kader, herhangi bir şeyin oluşumu bakımından taşıdığı konumu ve değeridir. Bu durumda kader: "Varlıkları, hikmet ve sefeh, hayır ve şer, hüsün ve kubuh bakımlarından sahip oldukları mâhiyete göre yaratmak demektir." Bu anlamda kader, "hikmet" kelimesinin tanımını da kapsamış olmaktadır. Hikmet ise; "varlıkların var olmaları gerektiği gibi meydana getirilip, yaratılması ve bütün her şeyde en uygun niteliklerin var olmasıdır."¹³

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Mâtürîdî'ye göre kader; "Her şeyin var olması gereken zamanın ve mekânın, hak ve bâtil olma özelliğinin, o şeyin gerektireceği mükâfât veya cezânın belirlenerek açıklanmasıdır." Cebrâil'in, Hz. Peygamber'e, iman nedir?, sorusuna, onun verdiği yanıt da kaderin her

⁷ bk. Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, İbn Fâris, "kdr", *Mu'cemü ma'âyisi'l-lüğa*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 5/62; Muhammed Murtazâ Hüseyinî ez-Zebîdî, "kdr", *Tâcu'l-arâs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Hüseyin Nassâr vd. (Kuveyt: Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt, 1965-2001), 13/370; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, "kdr", *eş-Şihâh; Tâcü'l-lügati ve şihâhü'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1990), 2/786; Mecdüddin Muhammed b. Yakub Fîruzabâdî, "kdr", *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 460; Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, "kdr", *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 5/3548.

⁸ el-Hicr 15/60. bk. en-Neml 27/57.

⁹ Kadı Abdülcebbâr, Ahmed b. Halil Hemedânî, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdl*, thk. Hıdır Muhammed Nebhâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 2012), 8/286; Mustafa Saim Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî* (İstanbul: İfav Yayınları, 1997), 191.

¹⁰ Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer (Cârullah) ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf hakâikiu javâmîdî't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvad (Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1988), 4/463.

¹¹ bk. Abdullah Namlı, *Kader İnancının Dini Temelleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019), 25-26; Abdullah Namlı, *Allah'ın İlmî ve Mutlak Bilimmezlik* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 436-437.

¹² Kadı Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdl*, 8/297-299; Kadı Abdülcebbâr, Ahmed b. Halil Hemedânî, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, ta'lik. Kıvâmüddîn Ahmed b. el-Hüseyin Mânkdîm Şeşdîv, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2010), 760-767.

¹³ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 409.

iki anlamından birisine uygun düşmektedir. Resûlullah, kader kavramının içerdiği mânâlara ek olarak “Hayrı da şerri de Allah’tandır...”¹⁴ buyurmuştur.¹⁵

Eş’arîler, Mâtürîdîlerin, kazâ adını verdiği kavrama, kader; kader adını verdiklerine de kazâ anlamlarını uygun görmüşlerdir. Ebü’l-Hasen el-Eş’arî’ye (ö. 324/936) göre kazâ; Allah’ın ezeli kararı ve hükmü demektir. Allah’ın kazâ hükmü, O’nun irâdesine uygun olarak tüm mevcûdâtı kuşatmaktadır. O, ilmiyle varlıkların bütün durumlarını ezelde önceden bilmektedir. Allah’ın bu ezeli hükmü, yine O’nun yarattığı zamanın akışı içerisinde varlık âleminde gerçekleşmektedir.¹⁶ Bu bakımdan “kazâ, tüm mümkünâtın Levh-i Mahfûz’da var oluşu; kader ise var oluş şartlarının oluşmasının ardından her şeyin sırasıyla varlık sahasına çıkmalarıdır.”¹⁷ Bu kuşatıcı tanımlamaya göre kader; Allah’ın irâdesinin belirlenmiş ve her şeyin kendisine özel olan/husûsî vakitlerinde eşyâya taalluk etmesinden ibâret olmaktadır. Bu durum, mümkünler âlemindekilerin, Allah’ın kazâsına mutâbık olarak, yokluktan, varlık sahasına peyderpey çıkmaları anlamına gelmektedir. Eş’arîlere göre, kazâ ezeldedir, kader ise sürekli varoluşta (lâ yezâlde) meydana gelmektedir.¹⁸

Mâtürîdî, Mu’tezilîlerin, kazâ-yaratma ilişkisiyle alakalı olarak ortaya attığı görüşlere önem vermektedir. Buna göre Mâtürîdî, *halķu ef’âlî’-ibâd* yani kulların irâdeli fiillerinin, Allah tarafından yaratıldığının isbâtı hâlinde kazânın isbâtının da buna bağlı olarak ortaya çıkacağını savunmaktadır. Ona göre kazâ, fiillerin kendilerine mahsus zamanlarda Allah tarafından yaratılması anlamına gelmektedir. Buna binaen bütün fiillerin zamanı geldiğinde, sahip oldukları hüsün-kubuh, hikmet-sefeh yani tüm iyi veya kötü vasıflarıyla Allah Teâlâ tarafından var edilerek yaratılması, kazâ kelimesiyle ifade edilen mânâ olmaktadır.¹⁹ Mâtürîdîler, kazâyı, Tekvîn-Yaratma sıfatıyla bağlantılı görerek; onu, Allah’ın, fiilleri yaratması olarak kabul etmektedirler.

Sonuçta kader ve kazâ kavramları, bir bütünün iki ana parçası gibidir. Bu ikisi, Eş’arîlerin anlayış ve kullanımına uygun formda, dil alışkanlığına bağlı olarak, “kazâ-kader/kazâ ve kader” şeklinde kullanılmaktadır. Mâtürîdîlerin kullandığı mânâda “kader-kazâ/kader ve kazâ” şeklinde kullanılması da uygundur. Bununla birlikte her iki kullanım da kelime mânâları cihetinden herhangi bir sakınca oluşturmamaktadır.

Kader inancından bahseden âyetleri üç grupta inceleyebiliriz. 1-İslam’da kader inancının varlığından bahseden âyetler.²⁰ 2-Önceden belirlenmiş cebrî kader ile ilgili âyetler.²¹ 3-İnsanın cüz’î irâdesi çerçevesinde özgür kılınmasıyla ilgili âyetler.²²

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: (إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ) “Şüphesiz ki Biz, her şeyi kader (ölçü) ile yarattık.”²³ Ehl-i Sünnet ekolleri Eş’arîler-Mâtürîdîler ile Kaderiyye-Mu’tezile ekolleri bu âyetin delâletiyle alakalı olarak farklı yorumlar yapmaktadırlar. Bu ekollerin aralarında Arapça grameri bakımından tartışma bulunmaktadır. Eş’arîlerin görüşü şöyledir: “Allah, her şeyi kadere uygun olarak yaratmıştır. Bunun delili ise (كُلٌّ) “külle: her” kelimesinin nasb ile mansûb okunmasıdır. Zira buna benzer terkiplerin öncesinde isim cümlesi-mübtedâ olarak gelmiş olursa, terkip sadece onun haberi olarak izâh

¹⁴ bk. Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Şahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1991), “İmân”, 1 (1/36-38); İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1975), “Mukaddime”, 9 (Bâbü’n fi’l-Kader, 1/24-25); Ahmed b. Şuayb el-Horasânî, en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî bi şerhi’s-Suyûtî ve hâşiyeti’s-Sindî*, thk. Mektebü Tahkîki’t-Türâsî’l-İslâmî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1992), “İmân”, 5-6 (8/472-476).

¹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 409.

¹⁶ bk. Ebü’l-Hasen el-Eş’arî, *el-Lüma’ fi’r-red’ alâ ehli’z-zeyğ ve’l-bida’*, thk. Hamûde Ğurâbe (Kahire: Matbaatü Mısır, 1955. Kahire: Matâbiu’l-Emîriyye, 1975), 81; Abdurrahim b. Ali Şeyhzâde, *Naẓmu’l-ferâid ve cem’u’l-fevâid* (Mısır: Matbaatü’l-Edebiyye, 1899), 21.

¹⁷ Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürçânî, *et-Ta’rîfât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1995), 174, 177.

¹⁸ Ali Arslan Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 361-362; Süleyman Hayri Bolay, *Ferit Kam* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988), 154.

¹⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 408.

²⁰ bk. el-Furkân 25/2; el-Kamer 54/49; el-Mürselât 77/3; Abese 80/19.

²¹ bk. Âl-i İmrân 3/145; el-Ahzâb 33/38; Tâhâ 20/40.

²² bk. el-İsrâ 17/13, 107; el-Kehf 18/29; el-İnsân (ed-Dehr) 76/3; Fussilet 41/40.

²³ el-Kamer 54/49.

edilebilir.”²⁴ (كُلُّ شَيْءٍ) “her şey” kelimesi fetha ile mansuptur ve tek bir fiille sonrasını açıklamıştır. Bu âyet, mütevâtir kıraatlerde mansûb olarak okunmaktadır. Bu okunuşta (كُلُّ شَيْءٍ) “her şey” sözüyle, Allah’ın, her şeyi yarattığı vurgulanmaktadır. Mevcûd olan her şey O’nun yaratması kapsamındadır. Kelime (كُلُّ) “külle” şeklinde nasb ile okunduğu zaman âyetin takdîri şöyle olmaktadır: (حَلَفْنَا كُلَّ شَيْءٍ) “Şüphesiz ki Biz, her şeyi kader (ölçü) ile yarattık.” Bu durumda (حَلَفْنَا) “halaknâ: Biz yarattık” kelimesi (شَيْءٍ) “şey’in” kelimesinin sıfatı olması mümkün değildir. Çünkü biz kulların tüm fiillerimiz de “şey” kapsamındadır. Bu nedenden ötürü bizlerin fiillerimiz de “her şey” kapsamına girmektedir. Bundan dolayıdır ki, bizlerin fiilleri de Allah Teâlâ’nın mahlûku olmaktadır ve O’nun yaratmasıyla gerçekleşmektedir.²⁵ Daha açık ifadeyle, her şeyin kaderine uygun olarak yaratılmış olduğu şeklindeki meşhûr olan delâlete uygun olarak, (حَلَفْنَا) “halaknâhü” kelimesinin, sıfat olmayıp, haber olması gerekmektedir.²⁶

Âyette geçen “her şey” kelimesi mübtedâ formunda (كُلُّ) “küllü” şeklinde, mütevâtir kıraatlerin zıddına, şâz kıraat olarak ötre ile merfû da okunabilmektedir. Şâz olan bu şekildeki okuyuşta âyetin mânâsı farklılaşmakta ve şöyle olmaktadır; “Şüphesiz ki Biz, yarattığımız her şeyi takdîr ettik (ölçü ile yarattık).” Ref şeklinde olan, şâz okuyuşla ortaya çıkan bu mânâdan faydalanılıp, Allah’ın yaratmasının umûmîlik ifade etmediği, her şeyi kapsamadığı, Allah Teâlâ yaratıcı olmakla birlikte, bazı şeyleri O’nun yaratmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. İşte bu minval üzere Mu’tezile, âyete bu mânâyı vermeye gayret etmektedir. Elde edilen bu farklı mânâ ile de Mu’tezile, insanların fiillerinin, Allah tarafından yaratılmadığı delâletini elde etmeyi arzulamakta ve buna gayret etmektedir. Ancak mezhebî kaygılarla farklı bir mânâ elde etmek için şâz kıraate dayanarak âyeti (كُلُّ شَيْءٍ) “küllü şey’in” şeklinde merfû okumak; Allah’ın, her şeyi yarattığını belirten diğer âyetlere ve yaratmada tekliği demek olan “Tevhîd-i Hâlikîyet”e mutâbık değildir.²⁷

Bütün bunlarla birlikte âyette zikredilen “kader” kelimesi “...geçmiş takdîr ile...” anlamına gelmektedir ve “her şeyi belirli bir oran, ölçü ve miktarla, muhkem/sapasağlam ve hikmetin gereği olarak, intizamlı bir şekilde yarattık”, anlamına gelmektedir.²⁸

Mâtürîdî, yukarıdaki görüşleri değerlendirdikten sonra bu âyetin tefsîri sadedinde: “Hiç kimse tam olarak kendi fiilinin ölçüsünü ve fiilinin nihât sınırının ne zaman ve nerede biteceğini bilemez. Hiç kimsenin fiili, Allah Teâlâ’nın takdîrinin ve yaratmasının dışında kalmaz”, diyerek son noktayı koymaktadır.²⁹ Bu nedenle Mâtürîdî, bu âyetin aynı zamanda Allah’ın, kulların fiillerini yarattığına da delil olduğunu belirtmektedir.³⁰ Mâtürîdî’nin açıklamalarından anlaşıldığına göre Mu’tezile bir ikilemden kurtulmak isterken ikinci bir ikilem daha meydana gelmektedir. Şöyle ki; onlar, zayıf görüşlere tâbî olarak, var olan tüm eşyanın Allah tarafından yaratılmadığını, insanların fiillerinin de O’nun yaratması dışında kaldığını, buna istinâden de insanların kendi fiillerinin yaratıcıları olduğunu savunsalar bile bu durumda da, Allah’ın yarattığı insanlar dâhil bütün varlıkların, O’nun belirlediği bir kader ile yaratılmış olduğu ortaya

²⁴ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Baḥru’l-muḥîṭ*, thk. Ahmed Abdülmecûd-Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993), 8/182.

²⁵ Nâsıruddin Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân Maraşlı (Beyrut: İhyâu’t-Türâsî’l-Arabî, 1998), 5/168; Ebü’l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Medâriku’t-tenzîl ve ḥaḳâiku’t-te’vîl* (Tefsîru’n-Neseî) (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 4/206.

²⁶ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, 5/168.

²⁷ bk. Ebû İshâk İbrahim b. Serî ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve irrâbüh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebi (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1988), 5/92; Ahmed b. Muhammed en-Nahhâs, *İrâbü’l-Kur’ân*, thk. Hâlid el-Ali (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2008), 1071; Ebü’l-Feth Osman Mevsilî, İbn Cinnî, *el-Muḥteşeb fi tebyîni vücûhi’ş-şevâzî’l-krâât ve’l-izâh’anhâ*, thk. Ali en-Necdî Nâsîf-Abdülfettâh İsmâil Şelebi, haz. Muhammed Beşîr el-İdlibî (İstanbul: Dâru Sezgin İ’t-Tibâati ve’n-Neşr, 1986), 2/300; Ebü’l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullah el-Ukberî, *İrâbü’l-krââtî’ş-şevâz*, thk. Muhammed Seyyid Ahmed Azzûz (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1996), 2/534; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981), 29/73-74.

²⁸ Ebü’l-Muîn en-Neseî, *Teşvîrâtü’l-edille fi uşûlî’l-dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003-2004), 2/311; Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, 5/168; Şeyhülislâm Ebüssuûd el-İmâdî, *İrşâdü’l-aḳli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-kitâbî’l-kerîm*, thk. Abdulkadir Ahmed Atâ (Riyad: Mektebetü’r-Riyad el-Hadîse, 1971), 5/240-241.

²⁹ Ebü Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu-Murat Sülün vd. (İstanbul: Dâru’l-Mîzân, 2005-2007), 14/248-249.

³⁰ bk. Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 14/248-249.

çıkacaktır. Neticede Mu'tezile mensupları, kendi görüşlerine uygun olarak âyete hangi mânâyı verirlerse versinler, her durumda kendileri hakkında çetrefilli durumlar ve ikilemler bulunacaktır.³¹

Kadı Abdülcebbâr, mezhebî eğilimlerinin etkisiyle kendilerinden olmayan herkesi Cebriyye'den kabul etmektedir. Bu âyetlerle ilgili olarak o; Cebriyye'nin, "*Allah, kulların fiillerini yaratır*", iddiâlarına delâlet etmediğini söylemektedir. Bu âyet hakkında onun varmak istediği nokta, Mu'tezile'nin genel kanaatinde olduğu gibi, Allah Teâlâ'nın, var olan her şeyi yaratmadığı anlamına ulaşmaktır. Ona göre bu durumda insanların irâdelerine bırakılmış fiiller de Allah'ın yaratması dışında kalacaktır. Kadı Abdülcebbâr'ın yorumuna göre bu âyetler, cehennem azâbının adaletle uygun oluşu hakkında indirilmiştir. Kadı Abdülcebbâr, bu âyetlerin anlamını; "*...bu sebeple hiç kimseye hak ettiği kader (miktar) dışında azap edilmez*", şeklinde yorumlamaktadır. Elbette âhirette cehennemlikler cezâlandırılacaktır. Cehenneme girenlerin her biri hak ettiği şekilde cezâlandırılacaktır. Burada bahsedilen cezâ da sadece âhirete uygundur. Zira bu azâp, Allah Teâlâ'ya isyân edenler için dünyada gerçekleşmeyecektir.³²

Kadı Abdülcebbâr, Mâtürîdî'nin Mu'tezile hakkında ortaya koymuş olduğu ikilemi sezmiş olmalı ki, bu ikilemden kurtulmak ve bu zor durumdan sıyrılmak niyetiyle, âyeti; "*âhiret hayatında cehenneme gireceklerin ölçülü olarak cezâlandırılması*", olarak te'vîl etmektedir.³³ Âyetin bağlamı cezâlandırmanın ölçüsünden bahsetse de âyet umum ifade ettiğinden her şeyin bir ölçüye göre meydana geldiği şekilde de yorumlanabilmektedir. Şüphesiz Allah Teâlâ, mutlak âdildir, herhangi bir varlığa asla zulmetmez. Cehenneme gidenlere de adâletle azâp edilecektir. Lakin âyetin, Mu'tezile'nin görüşlerini destekler hâlde dönüştürülebilmesi amacıyla böyle dolambaçlı yollarla, te'vîl metodunun kullanılması doğru bir yol değildir.

Bu âyetlerdeki kader kelimesinin ıstılâhî anlamları reddedilip, sadece sözlük mânâlarından bir tanesi olan ölçü/ölçülülük anlamının alınıp, İslam'da kader inancının bulunmadığına delil getirilmeye kalkışılması, âyetin ifâde ettiği pek çok mânâlar ile uyuşmamaktadır.³⁴ Zira ölçü, belirli bir düzen, intizam, sistem ve belirli kurallar içerisinde ölçülü yaratmak da kader demektir.³⁵ Anlam bakımından çok zengin olan kader kelimesinin farklı anlamları yokmuşçasına sözlük anlamlarından birisinin öne çıkarılarak, kelimenin ıstılâhî mânâsının yok sayılması mümkün değildir.

Allah Teâlâ, akıl, cüz'î irâde, ihtiyâr, hâdis kudret vs. üstün özellikler verip yarattığı ve sorumlu tuttuğu insanı her bakımdan bilmektedir. Allah'ın, ezelde insanı her bakımdan bilmesi, onun hem cebrî hem de irâdeli kaderinin temelini oluşturmaktadır. İnsanın yapması gerekirken yaptığı veya yapmadığı; yapmaması gerekirken yaptığı veya yapmadığının Allah tarafından bilinmesi kader konularıyla ilgilidir. Daha doğrusu kader inancı, Allah'ın önceden bilmesi ve takdîr etmesi ile ilgilidir. Ancak kader sadece Allah'ın bilmesinden ibaret değildir. Varlıkların cebrî kaderi, Allah'ın ilmi, irâdesi, kudreti ile beraber bu kader çeşidini önceden belirlemesi yani takdîr etmesi ve zaman ve mekan şartları oluşunca da varlıklar üzerinde bu kaderi, kazâ edip yaratmasıyla meydana gelmektedir. Kader çeşitlerinin cebrî olan kısımları hep bu şekilde gerçekleşmektedir. İnsanın irâdesine bağlı kader çeşidindeki farklılık ise önceden belirlemeyi barındırmamasıdır.

Kader ve kazânın tanımları ve Kur'an'da kader inancı hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra bize göre kader konusunda yapılan ilk büyük hata Allah'ın ilminin taalluklarının birbirinden ayırt edilmemesidir. Allah'ın ilminin takdîr ve tavsîfi yönlerini ayırt etmemek kader hakkında bazı yanlışlara sebep olmaktadır. Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) açıkladığı üzere Allah Teâlâ'nın ilminin, takdîrî ve tavsîfi

³¹ bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Şur'ân*, 14/249.

³² Kadı Abdülcebbâr, Ahmed b. Halil Hemedânî, *Mütesâbihü'l-Şur'ân*, thk. Adnan Muhammed Zerkûr (Kahire: Dâru't-Türâs, 1969), 2/635-636; Kadı Abdülcebbâr, Ahmed b. Halil Hemedânî, *Tenzihü'l-Şur'ân 'ani'l-me'tâ'in*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih (Mısır-Gize: Mektebetü'n-Nâfize, 2006), 416-417.

³³ bk. Kadı Abdülcebbâr, *Tenzihü'l-Şur'ân 'ani'l-me'tâ'in*, 416-417.

³⁴ bk. Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu* (Ankara: Atay Yayınları, 2013), 123; Namlı, *Kader İnançının Dini Temelleri*, 19-25.

³⁵ bk. İlyas Çelebi, *İslam'ın İnanç Esasları* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 167, 170; Çağfer Karadaş, *Zaman Mekan İçinde İnsan ve Kaderi* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 26-27; Namlı, *Kader İnançının Dini Temelleri*, 19-20.

taallukları benimsenmedikçe bu konuların içerisinde çıkılamayacağı ortadadır.³⁶ Allah'ın ilminin takdîrî yönü hem önceden bilmek, hem de yaratmakla ilgilidir. Ancak yaratılan varlığın kendisinde veya varlığın fiilinde irâdeli bir durum söz konusu değildir. Takdîrî alan cebrî alandır.

Allah'ın ilminin tavsîfî tarafı da hem önceden bilmek, hem de yaratmakla ilgilidir. Bununla beraber yaratılan varlık çoğu fiillerinde kısmen hürdür. İnsana ait Allah tarafından yaratılan fiilde kula ait irâdeli bir durum mevcuttur. Bu sebeple Allah'ın ilminin tavsîfî taalluk alanları, insanların cüz'î irâdelerine bırakılmıştır. Tavsîfî konular sırf ilimden ibarettir. Buna ilaveten Ehl-i Sünnet ekollerinin kabul ettiği; “*halku ef'âli'l-ibâd: kulların fiillerinin yaratılışı*”, insanın hem cebrî fiillerinin, hem de irâdeli fiillerinin Allah tarafından yaratılmasını ifade etmektedir. Onlara göre, kulların tüm fiillerinin Allah tarafından yaratılması cebrî değildir. Kader inancını inkâr edenler ya Allah'ın ilminin, takdîrî ve tavsîfî taalluklarını bilmemektedir ya da bilseler bile kabul etmemektedirler.

Yine bize göre kaderle ilgili yapılan diğer büyük hata ise kaderin sadece tek çeşit olduğunu zannetmektir. Halbuki kader temelde cebrî ve insan irâdesine bağlı olmak üzere iki çeşittir. Bu ikisinin arasında birbirine dönüşebilen iki kader çeşidi daha vardır ki, böylelikle kaderin en azından dört çeşidi bulunmaktadır.³⁷ Kader çeşitlerini incelememiz konumuz açısından büyük önem arz etmektedir.

1.1. Cebrî Kader

Cansız varlıklar, bitkiler, hayvanlar ve insanların irâdelerine bırakılmayan kaderleridir. Cansız maddeler, bitkiler ve hayvanların bütün fiilleri cebrî kadere tâbîdir. Zira onların akıl ve irâdeleri yoktur. Akıl ve irâde bulunmadığında fiiller de cebrî olur, sorumluluk gerektirmez.

İnsanın cebrî kaderi, ona verilen irâdenin kapsamına girmeyen, insanın isteği dışında veya onun kendi bedeninde meydana gelen bazı fiiller ile bağlantılı olan kaderdir. Bu çeşitten fiiller, Allah'ın irâde, kudret ve yaratması ile insanın beden ve rûhu üzerinde gerçekleştirilir. İnsanın elinde olmayan cebrî kaderi de böylelikle oluşur. Cebrî fiillerde kulların sorumluluğu yoktur. İnsanların cebrî kaderlerine şu örnekler verilebilir: İnsanın anne-babasını, öz-üvey kardeş veya kardeşlerini, uzak-yakın akrabalarını kendisinin seçememesi, kişinin kendi doğum tarih ve yerini belirleyememesi, canlıların özellikle insanın kalbinin ve nabzının atması, iç organlarının çalışması,³⁸ canlıların önceden belirlenmiş bedensel özelliklerle doğması, insanın boyunun, saçının, tırnağının vs. uzaması, canlıların vücutlarının belirli bir oranda büyüdükten sonra büyümenin durması, canlıların özellikle insanın kendi ölüm vaktini belirleyememesi ve hiçbir canlının ölüm olgusundan kaçamamasıdır.³⁹

İslam mezhepleri tarihi içerisinde, insan irâdesi ve kudretinin bulunmadığını, insanın bütün fiillerinin Allah'ın çizdiği cebrî kader olarak zorunlu olduğu fikrini savunan ekol Cehmiyye/Cebriyye'dir. Bu ekolün kurucularından birisi olan Cehm b. Safvân'ın (ö. 128/745); “*kulun irâde, ihtiyâr ve kudreti yoktur*”, görüşünü savunduğu aktarılmaktadır.⁴⁰ Cebriyye'ye göre hangi çeşit olursa olsun, kulun herhangi bir irâde hürriyeti yoktur. Mevcudâtın hepsi, Allah Teâlâ tarafından ezelfî olarak takdîr edilmiş ve her şeyin kendi kaderine yazılmıştır. İnsanlar ve diğer bütün varlıklar kendileri için takdîr edilen bu fiilleri işlemeye mecburdurlar. Başka bir deyişle; “insanlar, Allah'ın sonsuz ve mutlak irâdesi kapsamında, rüzgâra boyun eğerek; şuraya, buraya uçuşup savrulan bir tüy gibidirler.”⁴¹ Cebriyye'ye göre insanlardan

³⁶ bk. İmam Azam Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber* (Mustafa Öz, *İman-ı Azam'ın Beş Eseri* isimli kitabın içerisinde), (İstanbul: Kalem Yayınları, 1981), 67-68; Ebü'l-Müntehâ, Ahmed b. Mehmed Manisavî, *Şerhü'l-fıkhü'l-ekber* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1885), 11-12.

³⁷ bk. Abdullah Namlı, “Kazâ ve Kadere İman”, *İslam İnanç Esasları*, ed. Vechi Sönmez-Hilmi Karaağaç (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2021), 97-120; Namlı, *Allah'ın İlmî ve Mutlak Bilinmezlik*, 442.

³⁸ İnsan koşarsa kalbi ve buna bağlı olarak nabzı hızı atmaya başlar. Bu durum, insanın kendi kalp atış hızını kendi irâdesi ile yönettiği anlamında değildir. Burada rûh-beden bütünlüğü ilişkisinden dolayı biyolojik bir etkileme söz konusudur. İnsanın midesinin hazmedemeyeceği kil gibi maddeleri veya hazım zorluğu çekeceği besinleri bilerek, isteyerek yemesi veya organlarına zarar verecek olan maddeleri kullanması da aynı şekilde dolaylı yoldan etkilemedir.

³⁹ bk. Âl-i İmrân 3/185; el-Enbiyâ 21/35; el-Ankebût 29/57.

⁴⁰ Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Emîr Ali Mehennâ-Ali Hasen Fâûr (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 1/98.

⁴¹ Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-muşallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Sayda-Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1995), 1/338 vd.

her bir fert âdeta bir robottur. Varlıkların hepsi önceden programlanmış robotlar gibi hareket etmektedir.

Yukarıda verdiğimiz bazı örneklerde olduğu gibi gerçekten insanların kaderlerinin bir kısmı cebrî ve bu kaderleriyle bağlantılı fiilleri bulunmaktadır. Ancak kulların cebrî fiilleri, irâdeli fiillerine göre daha azdır. İnsanların irâdelerine bağlı kader ve buna bağlı fiilleri ise daha kapsamlıdır. Allah, insana, dünya hayatını sürdürdürebilmesi için çok geniş bir hürriyet alanı vermiştir.

1.2. İnsanın Irâdesine Bağlı Kader

Kur'an'da, Allah'ın benzersiz ilim, irâde ve kudreti vurgulanmakta, O'nun zât, sıfat ve fiillerinde tevhidine mütemâdiyen dikkat çekilerek, yegane yaratıcı olduğu perçinlenmektedir. Bunun yanı sıra insana verilen akıl, ilim, cüz'î irâde ve kudretle birlikte, Allah'a karşı sorumlu bir varlık olduğunun da önemle üzerinde durulmaktadır. Bu şekilde Kur'an'da, Allah Teâlâ'nın, bütün varlıklar üzerindeki mutlak hâkimiyetinden kaynaklanan zorunluluk ile belirlenmiş, sınırları çizilmiş bir hürriyet alanı tanınmış olmakla gerçekleşen insanın sorumluluğu birbirinden ayrılmış olmaktadır. Âyetlerde vurgulanan ilâhî irâdenin mevcûdiyeti ile beraber Kur'an'da bir de insana izâfe edilen beşerî irâdeden bahsedilmektedir. Bu beşerî irâde sonradan kelimacılar tarafından cüz'î irâde olarak nitelendirilmiştir. İnsan, akıl, cüz'î irâde ve kudretini kullanarak kendisine ait fiillerini gerçekleştirmektedir. Irâde aynı zamanda insan nefsinin iyi veya kötü arzularıyla da alakalıdır. Bu arzular; iştîyak, eğilim, sevgi, nefret, kasıt vb. dir.⁴² Mükellef çağından sonra insanın cüz'î irâdesine bağlı fiillerinin tamamı sorumluluğu gerektirmektedir. İslam'da teklîfin ve sorumlu olmanın en önemli temel şartlarından birisi de irâde hürriyetidir. İnsanın isteği dışında, beden ve rûhunda gerçekleşen cebrî fiillere nispetle onun irâdesine bağlanmış olan fiilleri çok fazladır. İnsana, onu ahlâken sorumlu yapacak akıl, cüz'î irâde ve ihtiyâr verilmiş, bunları kullanarak iman veya inkârı tam anlamıyla özgürce seçebilmesine ve kendisine ait fiilleri serbestçe yapabilmesine geniş bir imkân ve fırsat verilmiştir. İşte bu durum irâde hürriyetinin doruk noktasını oluşturmaktadır.

İnsanın pek çok fiilinde özgür kılınmasıyla ilgili olarak şöyle denilebilir; “insan, ne her bakımdan mecbur, ne de her yönden tam bağımsız, ne de her dilediğini gerçekleştirebilen bir varlık değildir. İnsanın mutlak hürriyete ve her işinde tam bir özgürlüğe sahip olması imkânsızdır. Çünkü insan sınırları önceden belirlenmiş güç, kudret ve imkânlarla donatılmıştır. İnsan da diğer hâdis varlıklar gibi Allah'ın tasarruf ve kontrolü altındadır. İnsan kendisi de her konuda cebr altında olmadığı; sınırları belirlenmiş bir akıl, irâde ve kudretinin var olduğunun bilincindedir. İnsan, yapmak istediği bir şeyi gerçekleştirmek üzere çeşitli sebeplere başvurmaktadır. Ona verilen gücün, kuvvetin sınırları dâhilinde başarmayı hedeflediği işlerde önüne zor engeller de çıkabilir. Ama o, zor veya kolay olan engelleri aşmak için çabalmalıdır. Takip edilen yollarla hedeflenen sonuca ulaşamayacağı anlaşılırsa başka çarelere de başvurulur. İşte insanın hedefe ulaşmak için her türlü yolu denemesi inkâr edilemeyen bir hakikattir. Bu da insanın kendi fiil ve davranışlarında hür olduğuna inandığını ve ömür denilen hayat süresi içerisinde akıp giden pratik hayatını bu gerçeğe göre düzenleyip, sürdürdüğünü kanıtlamaktadır.”

1.3. Cebrî Kader Olarak Başlayan, İnsanın Irâdesine Bağlı Kadere Doğru Devam Eden Kader

Öncesinde insanın irâdesine bağlı olmayan, sonradan belirli sınırlar, imkânlar, bilim ve teknolojinin gelişimi dâhilinde kişinin de kısmen veya tamamen müdâhale edebildiği fiiller ve davranışlardır. Bu tür kaderin örneği; insanın, kendi doğum tarihini ve doğum yerini belirleyememesi ama daha sonraki zamanlarda yaşamak istediği yeri seçmesi; komşularının kim olacağını bilmeden arsa, ev, dükkan, tarla, bağ, bahçe vb. gayri menkul satın alması ve buralarda yeni komşularla tanışması; istediği zaman da bu gayri menkullerden birisini, birkaçını veya hepsini satıp komşularından ayrılması; doğuştan veya irsî olarak gelen hastalıklarla sonraki zamanlarda sebebi bilinen-bilinmeyen bazı hastalıkların tedavisi veya ameliyat edilmesi sonucunda tam olarak veya kısmen şifâya kavuşulmasıdır. Tedavi olmak, dinimizin emridir. Ama her zaman tedavi veya ameliyat ile şifâya kavuşulacak diye bir kural yoktur.

⁴² bk. Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 16.

1.4. İnsanın İrâdesine Bağlı Kader Olarak Başlayan, Cebrî Kadere Doğru Devam Eden Kader

İnsan iyi veya kötü bir fiil gerçekleştirmek isterken, işin onun irâde etmediği, yapmak istemediği bir hâle dönüşmesidir. İnsanın bu şekildeki fiillerinde, irâde, ihtiyâr ve kastı başka, gerçekleşen sonuç başkadır. Mesela bir şoförün her türlü tedbiri almasına rağmen trafik kazâsı yapması; bir kişinin vahşî, saldırgan, tehlikeli veya zararlı bir hayvanı bertaraf etmek için attığı taşın kazâra bir insana isâbet ederek onu yaralaması veya öldürmesidir. Firavun, Hz. Mûsâ'yı ve beraberindeki inananları öldürmek için ordusuyla hareket etmiş ama Allah Teâlâ, Firavun ve avânesinin irâdeli fiillerine cebren müdâhale edip, engel olarak, Kızıldeniz'de, onu ve ordusunu helâk etmiştir.⁴³

Şimdi de diğer konumuz olan engelliliğin çeşitlerini, kaderin çeşitleri ile birlikte değerlendirmek istiyoruz. Böylelikle çeşitli engellilik durumlarının hangi kader kategorisine girdiğini tespit etmeye çalışalım.

2. Engellilik ve Kader

Allah Teâlâ, insanları, biraz korku, açlık, mallar, nefisler (canlar) ve meyvelerden, ürünlerden eksiltmekle,⁴⁴ hayır ve şerle imtihan edeceğini,⁴⁵ elden kaçırılan fırsatlara da çok üzülmemek gerektiğini ve musîbetlerin çok şımarmaya engel olduğunu⁴⁶ ifade etmektedir. Diğer taraftan “Allah'ın izni olmadan (hiç)bir musîbet başa gelmez, dokunmaz.”⁴⁷ “(Ey Muhammed) de ki; Allah'ın, bizler hakkında (kaderde) yazdığı şeylerden başka (bir şey) asla bizlere isâbet etmez”⁴⁸ buyrulur her musibetin de bir kader olduğu açıkça belirtilmiştir. İşte esas bizimde üzerinde duracağımız konulardan birisi de engellilik çeşitlerinin hangi tür kadere dâhil olduklarıdır.

Kur'an'da, insanların kendi hata ve kusurlarına da dikkat çekilmektedir. Allah Teâlâ, insanlara isâbet edip, dokunan musîbetlerin, insanların elleriyle kazanmış olduğu şey(ler, günâhlar, kötülükler) sebebiyle olduğunu⁴⁹ ve kötülük yapanların cezalandırılacağını⁵⁰ belirtmektedir. İnsanların başına gelen musîbetlerin Allah'ın takdîri, kader ve izni ile meydana gelmesine karşın O'nun asla hiçbir kuluna zulmetmeyeceği pek çok âyette ifade edilmektedir.⁵¹

Engellilik doğumdan önce kalıtsal genetik bazı hastalıklara bağlı olabileceği gibi, doğum esnasında ve daha sonra hayatın ilerleyen zamanlarında çevresel bazı etkenlerden kaynaklanabilir. Yaşanan bulaşıcı ve bulaşıcı olmayan hastalıklar, kazâlar, yangın, kasırga, deprem, sel felâketi gibi tabii âfetler, savaş ve terör olayları vb. de engelliliğin sebepleri arasındadır.

Engellilik insanın hem kaderi hem de imtihan vesilesidir. Hastalık ve engellere sabırlı olunup, tedavi olduğunda, bunlar günahlara keffâret olur ve mânevî derecenin artmasını sağlar.⁵²

Sağlığımızı korumak için alabileceğimiz tedbirler vardır: Temizlik, sağlıklı beslenme, sıcak ve soğuğa dikkat, dinlenmek, spor yapmak, temiz hava almak, içki, sigara, uyuşturucu vs. kaçınmak, trafik kurallarına uymak, tıbbî ve psikolojik tedavi olmak bunlardandır.⁵³

Doğuştan hastalık ve engelli olmanın temel sebebi, kalıttır. Bunlar genetik yollarla nesilden nesile geçmektedir. Bu tür hastalık ve engeller hakkında bilgi vermemiz faydalı olacaktır. Bazı hastalıklar hakkında bilgi vermemiz yerinde olacaktır.

⁴³ bk. Namlı, “Kazâ ve Kadere İman”, 97-120; Namlı, *Allah'ın İlmî ve Mutlak Bilinmezlik*, 445.

⁴⁴ bk. el-Bakara 2/155.

⁴⁵ bk. el-Enbiyâ 21/35.

⁴⁶ bk. el-Hadîd 57/22-23.

⁴⁷ bk. et-Teğâbün 64/11.

⁴⁸ bk. et-Tevbe 9/51.

⁴⁹ bk. eş-Şûrâ 42/30.

⁵⁰ bk. en-Nisâ 4/123.

⁵¹ bk. el-Bakara 2/54-57; Âl-i İmrân 3/117; et-Tevbe 9/70; Hûd 11/101; en-Nahl 16/33, 118; el-Ankebût 29/40; er-Rûm 30/9; Sebe 34/19.

⁵² bk. İsmail Karagöz, *Âyet ve Hadisler Işığında Engelliler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 63-69; İsmail Karagöz, *Toplumsal Emanet: Engelliler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 37-39.

⁵³ bk. Karagöz, *Âyet ve Hadisler Işığında Engelliler*, 37-46; Karagöz, *Toplumsal Emanet: Engelliler*, 27-32; İbrahim Coşkun, *İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016), 20, 23-28.

2.1. Doğuştan Engellilik

Geleneksel olarak, insan hastalıkları genetik hastalıklar, neredeyse tamamen çevreye bağlı hastalıklar ve hem çevre hem de besinlerin etkisinin olduğu hastalıklar olmak üzere üç kategoride sınıflandırılmaktadır. İrsilik, kalıtım vb. kelimelerle ifade edilen soyaçekim eskiden beri bilinen hususlardandır. Bir adam Hz. Peygamber'e gelip; "Ey Allah'ın Resûlü, benim siyah (zenci) bir oğlum oldu (ne buyurursunuz), dedi. O da; "senin develerin var mı?", diye sordu. Adam; "evet", dedi. Hz. Peygamber; "renkleri nedir?", buyurdu. Adam; "kırmızı", dedi. Hz. Peygamber ona; "aralarında boz olanı da var mı?", buyurdu. Adam; "evet", dedi. Hz. Peygamber; "bunlar nereden geldi?" diye sordu. Adam; "belki o, soyuna çekmiştir", dedi. Hz. Peygamber; "belki senin oğlun da soyuna çekmiştir" buyurdular.⁵⁴

Gregor Johann Mendel (1822/ö. 1884), kalıtsal genetik deneylerinde bahçe bezelyeleri ile başladı.⁵⁵ İnsanlarda görülen çoğu özellik, Mendel kalıtım modeline uymakla beraber, kalıtım şekilleri, genellikle basit Mendel genetiğinin ortaya koyduğundan çok daha karmaşıktır. Kalıtımın "Down Sendromu" gibi kromozomal ve moleküler temelleri de vardır.⁵⁶ Çekinik ve baskın karakter olarak kalıtılan hastalıklar bulunmaktadır. Binleri bulan genetik hastalıkların, basit çekinik özellikler olarak, nesillerce kalıtıldığı bilinmektedir. Bu hastalıkların şiddeti, "Albinizm" denilen, deri kanserlerine yatkınlık ve görme problemleriyle neticelenen pigmentasyon eksikliği şeklinde daha az tehlikeli olabileceği gibi "Kistik Fibrozis" hastalığı gibi ciddi tehlike riski de taşıyabilmektedir.⁵⁷

Çevresel kaynaklı olduğu zannedilen pek çok hastalığın moleküler yönünün bulunduğu anlaşılması, hastalıkların sınıflandırılmasını sarsmıştır. Eskiden mikrobik enfeksiyonların çevresel faktörlerle oluştuğu düşünülürken, günümüzde bireyin genetik yapısının mikrobik enfeksiyonlara karşı duyarlılığını belirli bir dereceye kadar etkilediği anlaşılmıştır. Karşılıklı etkileşimin karmaşıklığına rağmen genetik yapının, birçok hastalığın oluşmasında ve şiddetinde belirleyici olmasa bile büyük bir rol oynadığında şüphe yoktur. Bu hastalıklara tahmin edildiğinden daha çok rastlanmaktadır. Araştırma hastanelerinde yatan pediatri hastalarının yaklaşık %20'si genetik kökenli hastalıklara sahiptir. Gebeliğin ilk üç ayında olan ânî düşüklerin yaklaşık %50'sinde kromozom hataları mevcuttur. Pek çok düşüğün sebebi de büyük ihtimalle gen mutasyonlarıdır. Toplumda görülen diğer genetik hastalıklar da kendi başına yaşayabilmeye imkân sağlayan mutasyonlardandır. Ancak genetik hastalıkların tamamının bebeklik ve çocukluk döneminde ortaya çıkmadığını, pek çok pediatrik hastalık ve engelin de genetik kökenli olmadığını belirtmeliyiz. Doğuştan gelen hastalıklar ile ilgili üç terimi açıklamak gerekmektedir. Bunlar: Herediter (Kalıtsal), Familial (Ailesel) ve Konjenital hastalıklardır. Kalıtsal hastalıklar, anne-babadan geçer ve kuşaktan kuşağa iletilir, bu sebeple aileseldir. Konjenital ise "doğumda var olan" demektir. "Konjenital Sifilis" gibi hastalıklar genetik değildir. Diğer taraftan, genetik hastalıkların tümü konjenital değildir. Mesela; genetik Huntington hastalığı 30-40 yaşlarında ortaya çıkmaktadır.⁵⁸

Genetik hastalıklar, genelde, tüm insan toplulukları arasında tekdüze dağılım göstermemektedir. Mesela "Tay-Sachs" hastalığı, çok fazla oranda, ataları Orta Avrupa'dan gelen Eşkenaz Yahûdileri arasında görülmektedir. Bu oran, Yahûdî olmayanlarla Akdeniz (Safardik) Yahûdileri arasında görülenin neredeyse yüz katıdır. Bu hastalığın düzensiz dağılım ve farklılığı, insanların coğrafi olarak dolayısıyla genetik bakımdan izole oldukları, teknolojik gelişmelerin az olduğu dönemler boyunca meydana gelen

⁵⁴ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), "Talak", 26 (6/178); Müslim, "Liân", 18 (2/1137).

⁵⁵ William R. Wellnitz, "Mendel, Gregor", *Biology*, ed. Richard Robinson (New York: Macmillan Reference USA, Thomson Gale, 2002), 80-81; Jane B. Reece vd., *Campbell Biyoloji (Campbell Biology)*, trc. ed. Ertunç Gündüz-İsmail Türkan (Ankara: Palme Yayıncılık, 2013), 262-305.

⁵⁶ Reece vd., *Campbell Biyoloji*, 262, 286, 305; Kumar vd., *Temel Patoloji*, 193.

⁵⁷ Reece vd., *Campbell Biyoloji*, 276; Kumar vd., *Temel Patoloji*, 207-209.

⁵⁸ Vinay Kumar vd., *Temel Patoloji (Basic Pathology)*, trc. ed. Uğur Çevikbaş (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2000), 176, 741.

farklı genetik tarihlerinden kaynaklanmaktadır.⁵⁹ Zenciler arasında çok sık rastlanan kalıtsal hastalık ise yaklaşık dört yüz Afrika kökenli Amerikalının birinde görülen “Orak-Hücre” hastalığıdır.⁶⁰

Zararlı genlerin çoğu çekinik olmasına karşılık, insanlarda görülen hastalıkların pek çoğu onların baskın genlerine bağlıdır. Örneğin, her 25.000 kişiden birinde cüceliğe sebep olan gene “Akondroplazi” denir. Akondroplazi, ilave el ve ayak parmağı bulunması durumuna benzer şekilde, çekinik gen, başat gene göre çok daha yaygındır. Ölüme yol açan hastalıklardan sorumlu baskın genler, sperm ve yumurta üreten hücrelerde mutasyonlar yani DNA’daki değişiklik sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu mutasyonların çekinik ya da başat olma ihtimali birbirine eşittir. Çekinik bir gen, bazı taşıyıcılar tarafından bir kuşaktan gelecek kuşağa aktarılabilir. Ancak öldürücü başat bir gen genellikle hastalıklı bireylerin olgunluğa veya üreme çağına erişmeden önce ölümüne sebep olduğundan, bu genler gelecek kuşağa geçirilmezler.⁶¹

Günümüzde kalıtsal geçmişi olan ebeveynlerin basit hastalıklara karşı, çocuk yapmaya karar vermeden önce veya hâmileliğin erken dönemlerinde, bebeğin genetik bir hastalığa sahip olma riskini değerlendirmeleri mümkündür. Hastanelerin çoğunda müstakbel anne-babaya, genetik hastalıklar hakkında bilgi veren danışmanlar vardır. Tay-Sachs, Orak-Hücre ve Kistik Fibrozis’in en çok rastlanan formunun genlerini taşıyanları tespit edebilen testler vardır. İnsan genomu sekansının tespit işleminin tamamlandığı 2003 yılından beri, DNA temelinde genetik testlerin çeşitlerinde ve sayısında patlarcasına artış olmuştur. 2010 yılı itibarıyla, hastalığa sebep olan 2000’den fazla farklı gen için, testler mevcuttur.⁶² Çocuk bekleyen bir çiftin, her ikisinin de Tay-Sachs taşıyıcısı olduklarında hâmileliğin 14-16. haftalarında, gelişmekte olan fetüsün bu hastalığa maruz olup-olmadığını Amniyosentez yöntemiyle anlamak mümkündür. Koriyonik Villus Örnekleme (CVS), Ultrason ve Fetoskopi de diğer yöntemlerdir.⁶³ Genetik hastalıkların tanısı, kromozomlar ve genlerin incelenmesini de gerektirebilmektedir. Bu amaçla “Sitogenetik Analiz” ve “Moleküler Analiz” olmak üzere iki yöntem kullanılmaktadır. “Prenatal Kromozom Analizi” sitogenetik olarak anormal çocukları olma ihtimali taşıyan tüm hastalara yapılması gerekir.⁶⁴ Genetik hastalıkların teşhisi için ayrıca “Doğrudan Gen Tanısı” ve “Bağlantı Analizi (Linkage Analysis)” teknikleriyle de yapılabilmektedir. Doğrudan Gen Tanısı, DNA’daki önemli bir değişikliğin tespitine dayanmaktadır. Bu teknikte, bazı mutasyonların normal DNA’daki belli bölgeleri (restriction sites) değiştirdiğinin veya tahrip ettiğinin tespitine dayanmaktadır. Doğrudan Gen Tanısı’nın bir diğer şekli de “PCR Analizi”dir. Doğrudan Gen Tanısı’nın işe yaramadığı durumlarda ise “Bağlantı Analizi (Linkage Analysis)” metodu kullanılmaktadır.⁶⁵ Genetik açıdan canlıya müdahale yolları mevcuttur. Hücreye müdahale edilip, genlerin tedavisi, kök hücre tedavisi, gen kopyalama ve türler arası gen transferi ile tedavi olabileceği gibi ilaçla da tedavi mümkün olmaktadır.⁶⁶ Kader ve engellilik ilişkisi bağlamında ifade ettiklerimizin havada kalmaması için bilimsel verilere dayanmamız gerekmektedir. Bu sebeple bizim uzmanlık alanımız dışında olan bütün bu tıbbî bilgileri kalıtsal genetik hastalık ve engellerin günümüzde teşhis ve tedavisinin kısmen veya tamamen imkân dâhilinde olduğunu ortaya koymak için açıkladık.

Hastalık ve engellerin bir kısmı doğuştan gelmektedir. Yeni doğanlar pek çok özelliği anne, baba ve soylarından devralmaktadırlar. Bir insanın genetik bir hastalıkla veya engelli olarak doğması onun cebrî kaderidir. Zira insanın hangi genetik özelliklerle doğacağı kendi elinde değildir. Engelli olarak doğan kişinin sonradan bu engeliyle ilgili bir tedavinin bulunduğunu öğrenmesi ve tedavi olmak istemesi veya

⁵⁹ Reece vd., *Campbell Biyoloji*, 276; Kumar vd., *Temel Patoloji*, 186.

⁶⁰ Reece vd., *Campbell Biyoloji*, 277; Kumar vd., *Temel Patoloji*, 180.

⁶¹ Reece vd., *Campbell Biyoloji*, 278.

⁶² Reece vd., *Campbell Biyoloji*, 279-280; Kumar vd., *Temel Patoloji*, 208.

⁶³ Reece vd., *Campbell Biyoloji*, 280; Kumar vd., *Temel Patoloji*, 186.

⁶⁴ Kumar vd., *Temel Patoloji*, 214.

⁶⁵ Kumar vd., *Temel Patoloji*, 215-217; Reece vd., *Campbell Biyoloji*, 280.

⁶⁶ Berat Sarıkaya, *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019), 39, 62-92.

tedaviyi reddetmesi onun irâdeli kaderidir.⁶⁷ Coğrafya cebrî kaderdir.⁶⁸ Salgın, bulaşıcı hastalık bulunan coğrafya da doğmak da cebrî kaderdir. Cebrî kaderin de tedavi ile irâdî kadere doğru değişebilir olduğu görülmektedir.

2.2. Sonradan Engelli Olmak

İnsanlar doğuştan hasta veya engelli olabilecekleri gibi kendi hata ve kusurları ile çevresel sebeplerle de hastalanabilirler. Bu şekildeki bazı hastalıklar hakkında bilgi vermemiz yerinde olacaktır.

Huntington hastalığı doğum esnasında fark edilmeyen baskın bir gene sahiptir. Birey yaklaşık 35-45 yaşlarına gelinceye kadar bu tehlikeli hastalık hiçbir belirti göstermemektedir. Bu hastalığa bağlı sinir sistemi bozulmaya başladığında, bundan geri dönülemez ve ölüm kaçınılmazdır. İlerleyen yaşlarda ortaya çıkan bir hastalık olduğundan sonraki kuşaklara aktarılabilmektedir. Ebeveynlerinde Huntington hastalığı geni bulunan her çocuğun bu hastalığı kalıtım yoluyla alma olasılığı, diğer başat özelliklerde olduğu gibi, %50'dir. Bununla birlikte bu hastalığın tanısı 1993 yılından beri mevcuttur.⁶⁹

Pek çok insan, çok faktörlü genetik bir içerik ile birlikte belirli çevresel sebeplerle ortaya çıkan hastalıklara da maruzdurlar. Kalp-damar, şeker, tansiyon, kanser hastalıkları, alkolizm, şizofreni, bipolar rahatsızlık, manik-depresiflik vb. diğer birçok rahatsızlık, çok faktörlü hastalıklardır. Çoğu durumda, genetik içerik poligeniktir. Örneğin kalp-damar sağlığıyla ilgili birçok gen, bazılarımızı kalp krizi ve inme vb. hastalıklara karşı diğerlerine göre daha zayıf kılar. Ancak genlerimiz ne olursa olsun, hayat tarzımız, kalp-damar sağlığı ve diğer çok faktörlü hastalıklar üzerinde büyük etkiye sahiptir. Sağlıklı beslenmek, stres, sigara, alkol vb. den kaçınmak, spor yapmak, kalp rahatsızlığı ve bazı kanser türleri vs. hastalıklara yakalanma riskimizi azaltmaktadır.⁷⁰ Günümüzde, çok faktörlü hastalıklarda genetiğin etkisi hakkındaki bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Bundan dolayı en iyi halk sağlığı stratejisi; çevre faktörlerinin önemi hakkında insanları eğitmek ve sağlıklı davranışlara teşvik etmektir.

Bir insan bazı konularda kendi kendisini tedavi edebilir. Ama genel olarak hastalık ve ameliyatlar bir tabip veya cerrah tarafından yapılacaktır. Hasta veya engelli kişinin tedavi olması için maddi imkânlarla sahip olması gerekmektedir. Tedavi için maddi imkânlarla sahip olmak için çalışmak, gayret etmek irâdeli bir kaderdir. Maddi imkânları elde ettikten sonra tedavi veya ameliyat olmak yada herhangi bir tıbbi cihaz veya protez satın alıp kullanmak, irâdeli kaderdir. Maddi imkânı olan kişilerin tedavi veya ameliyat olması ve bunun sonucunda tam olarak şifâya kavuşmaları kendileri için irâdeli bir kaderdir. Ama tedavi sonucunun veya ameliyatın başarılı olup-olmaması kendileri açısından yine cebrî bir kader olmaktadır. İnsanın tedavi olma uğruna gayret sarf ettiği halde gerekli maddi imkânlarla erişememesi ve bu halde o engelden veya başka bir sebepten ölmesi onun cebrî kaderidir.

2.3. Tedavisi Bulunan ve Bulunmayan Hastalık ve Engeller

İlk insandan beri tedavisi olan ve olmayan hastalıklar vardır. Hastalık çeşitleri çoğalmakla birlikte tedavi imkânları da artmaktadır. Hz. Peygamber; “Tedavi olunuz. Allah, bir tek hastalık haricinde şifâsı olmayan bir hastalık yaratmamıştır. O da ihtiyârlıktır”⁷¹ buyurmuştur. İslam’da ihtiyârlık haricinde tedavinin kapsamı çok geniş tutulmuştur. Zira bizler, mümkünler ve mümtenîler dünyasında yaşamaktayız. Örnek olarak sara hastalığı bulunan bir kadın Hz. Peygamber’e gelip; “saram tutuyor, kıyafetim açılıyor, benim sağlığıma kavuşmam için duâ edin”, dedi. Hz. Peygamber; “sen istersen sabredip cennetlik olursun, yine istersen senin için Allah’a duâ edeyim, şifâ versin”, buyurdu. Kadın sabretmeyi seçmiş ama üstünün başının açılmaması için Hz. Peygamber’den duâ talep etmiştir.⁷² Sara hastalığı gibi eski zamanlarda tedavisi olmayan bazı hastalıklar vardır. Hz. Peygamber’in duâsı ile mucize olarak şifâ bulmak da bu kadın için imkân dahilinde olmakla beraber o, âhiret sevâbını tercih etmiştir.

⁶⁷ bk. İbn Mâce, “Tıp”, 1 (2/1137).

⁶⁸ bk. Rauf Belge, *Bir Beşeri Coğrafyacı Olarak İbn Haldun* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 205, 215-216.

⁶⁹ Reece vd., *Campbell Biyoloji*, 278; Kumar vd., *Temel Patoloji*, 741.

⁷⁰ Reece vd., *Campbell Biyoloji*, 278.

⁷¹ Buhârî, “Tıp”, 1 (7/12); İbn Mâce, “Tıp”, 1 (2/1137).

⁷² Buhârî, “Merdâ”, 6 (7/4); Müslim, “Birr”, 54 (4/1994).

Bu hadisten şifâsı henüz mevcut olmayan hastalıklara sabretmenin mü'min için âhirette karşılığının olacağı anlaşılmaktadır.

Geçmişte tedavi edilemeyen bazı hastalıklar günümüzde ya tamamen tedavi edilmekte veya ilaç kullanımıyla hastalığın etkileri azaltılmaktadır. Günümüzde tedavi edilemeyen bir hastalık veya engelin gelecekte şifâsı, tedavisi veya ameliyat imkânı bulunabilir. Böyle hastalıklar geçmişte yaşayanlar için cebrî kader olduğu halde tedavinin veya ameliyat imkânının bulunduğu zamanlarda cebrî kader olmaktan çıkmış, irâdeli kadere doğru devam eden kadere dönüşmüş olurlar.

Her insan kendi hayat süresi içerisinde var olan tedavi ve ameliyat imkânlarından maddi imkânlarına uygun olarak sorumludur. Böyle insanlar tedavi olma durumu bulunmayan bir hastalık veya engelden dolayı vefat etmiş olurlarsa bu kendileri açısından cebrî bir kader olur. Diğer taraftan tedavinin fayda mı, zarar mı getireceği tam kestirilemiyorsa hastanın tedavi olmak veya olmamak, ameliyat olmak veya olmamak konusunda yapabileceği herhangi bir şey kalmamıştır. Vereceği her karar kendisini bağlar ama sorumluluk gerektirmez. Tedavi veya ameliyatla şifâya kavuşulabileceği ortadaysa tedavi olmak gerekir. Tedavi olabileceği maddi imkânları el verdiği, her şey tedavisine uygun olduğu halde tedaviyi reddetmek ameliyattan kaçmakta insanın irâdesine bağlı bir kaderdir. Tedaviden kaçan Allah katında sorumlu olur.

Sonuç

Kader inancı, insanın yaratılması ile beraber var olan bir iman esasıdır. Sahâbe döneminde kaderle ilgili küçük bazı tartışmalar olmuş ise de bunlar ayrışmaya, kutuplaşmaya götürecek dereceye ulaşmamıştır.

Kaderle ilgili tartışmalar, Hz. Peygamber'in vefatını müteakip Müslümanlar arasında ortaya çıkan siyâsî anlaşmazlıklar ve bunun sonucu meydana gelen iç savaşlara dayanmaktadır. Bu savaşlardan sonra büyük günâh meselesi ortaya çıkmış; insanın sorumluluğu tartışılmaya başlanmıştır. Kader konusunda ilk ayrışmalar, cebr ve insan hürriyeti bağlamında olmuştur. İki aşırı uç ortaya çıkmış, bunlardan biri olan Kaderiyye, insana hürriyet tanıma adına kaderi inkâr etmiştir. Kaderiyye, kader inancının kabul edilmesi halinde hürriyetin ortadan kalkacağını, insanın cebr altında olacağını iddia etmiştir. Bunlara göre kader varsa, o da cebrî olabilir. O halde kader yoktur, demişlerdir. Daha sonra ortaya çıkan diğer aşırı uç ise Cebriyye'dir. Bunlar da Kaderiyye'nin kaçınmaya çalıştığı cebr anlayışını benimsemişler, insana herhangi bir hürriyet alanı tanımamışlardır. Aslında Kaderiyye ile Cebriyye, birisi ret diğeri kabul ederek, kaderin sadece bir tek cebrî çeşidinin bulunduğu konusunda birleşmişlerdir. Kaderiyye ve Cebriyye, cebrî kaderle beraber irâdeli kaderin de varlığını kabul edebilseydi, mesele kalmazdı. Ama maalesef ki, birisi cansız varlıklara hasrederek, insan için kaderi tümünden inkâr yolunu seçmiş ve kader kelimesini insan için kullanmaktan sakınmıştır. Bunlar bizzat kendileri kaderi inkâr ettiklerini ifade etmişlerdir. Diğeri de insanı, cansız varlıklar, bitkiler ve hayvanlar gibi irâdesiz, fiilleri kendisine ait olmayan robotik bir hâle getirmiştir.

Daha sonra ortaya çıkan Ehl-i Sünnet kelimeleri Eş'arîler ve Mâtürîdîler, ara yolu bulmaya çalışmışlardır. Onlar kader inancını benimseyip; insanın cebrî/ızdırârî fiillerinin varlığını kabul etmekle beraber irâdeli fiillerin varlığını, bunun sonucunda da insanın sorumluluğunu kabul etmişlerdir. Dolayısıyla orta yoldan giden Eş'arîler ve Mâtürîdîler, belirgin olarak -cebrî ve irâdî kader olmak üzere- kaderin iki çeşidini açıkça savunmuşlardır. Bu iki kader çeşidine ek olarak, yine bu ikisinin arasında orta yol olmak üzere; cebrî kader olarak başlayan, irâdeli kadere doğru devam eden kader ile irâdeli kader olarak başlayıp, cebrî kadere doğru devam eden kader çeşitlerinin varlığını da gözlemlemekteyiz. Böylelikle bir kısım cebrî ve irâdî kader çeşitlerinin de değişime açık olduğunu ifade etmekteyiz.

Diğer bir konu olan engelliliğin de farklı kader çeşitlerine uyarlaması gerektiğini düşünmekteyiz. Doğuştan gelen hastalık ve engellerin cebrî kader olduğunda şüphe yoktur. Ama bu tür hastalık ve engellerin ilerleyen süreçte teşhis ve tedavisinin bulunması; bunları cebrî kader olmaktan çıkarıp, tedavi olmak yönüyle irâdeli kadere doğru evrilmesini sağlamaktadır. Tedavi olmak Müslümanın şîârıdır ve irâdeye bağlı bir kaderdir. Öte yandan hastalanmak ve engelli olmak da hayatın acı gerçeklerindedir.

Sihhatli ve sağlam bireylerin kendi hata ve kusurlarına bağlı olsun-olmasın, ileride hastalanmayacakları veya engelli olmayacakları garanti edilemez. Bütün bunlar kader çeşitlerinden birisi veya daha fazlasının kapsamına dâhil olmaktadır.

Aynı konuda olsa bile insandan, insana veya zamana göre de kader farklılık arz etmektedir. Bazı hastalıkların tedavisi bulunmayan dönemlerde yaşayıp, hayatını kaybedenler için bu cebrî kader iken, tedavi imkânları ortaya çıktığı zaman durum değişmekte, cebrî kader olmaktan çıkmakta, irâdeli kadere dönüşmektedir. Sonuçta pek çok hastalık ve engel durumları için kaderi bahane etmek doğru olmaz.

Kaynakça | References

- Atay, Hüseyin. *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu*. Ankara: Atay Yayınları, 4. Basım, 2013.
- Aydın, Ali Arslan. *İslam İnançları ve Felsefesi*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 6. Basım, 1980.
- Belge, Rauf. *Bir Beşeri Coğrafyacı Olarak İbn Haldun*. İstanbul: Marmara Ü., SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Beydâvî, Nâsiruddin Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1998.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Ferit Kam*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Şahîhu'l-Buĥârî*. 8 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *eş-Şihâh; Tâcü'l-lüĵati ve şihâhü'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulġafûr Attâr. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1990.
- Coşkun, İbrahim. *İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Çelebi, İlyas. *İslam'ın İnanç Esasları*. İstanbul: İsam Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Düzgün, Şaban Ali. "Kaderi Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı". *Kader: Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2013), 1-10.
- Ebû Hanîfe, İmâm Azam. *el-Âlim ve'l-müte'allim, el-Fıĥhu'l-ebşat, el-Fıĥhu'l-ekber, er-Risâle ve el-Vasiyye* (Mustafa Öz, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* isimli kitabın içerisinde). İstanbul: Kalem Yayınları, 1981.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf Ebî Hayyân el-Endelüsî. *el-Baĥru'l-muĥît*. thk. Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvad. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebü'l-Müntehâ, Ahmed b. Mehmed Manisavî. *Şerĥü'l-fıĥhi'l-ekber*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1885.
- Ebüssuûd el-İmâdî, Şeyhülislâm. *İrşâdü'l-aĥli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*. thk. Abdulkadir Ahmed Atâ. Riyad: Mektebetü'r-Riyad el-Hadîse, 1971.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyġ ve'l-bida'*. thk. Hamûde Ğurâbe. Kahire: Matbaatü Mısır, 1955. Kahire: Matâbiu'l-Emîriyye, 2. Basım, 1975.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *Maĥâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfû'l-muşallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1995.
- Fîruzabâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub. *el-Ķâmûsü'l-muĥît*. thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 2005.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman Mevsilî. *el-Muĥteşeb fi tebyîni vücûhi's-şevâzzi'l-ĥirâat ve'l-izâĥ 'anhâ*. thk. Ali en-Necdî Nâsîf-Abdulfettâh İsmâîl Şelebi. haz. Muhammed Beşîr el-İdlîbî. 2 Cilt. İstanbul: Dâru Sezgin li't-Tıbâati ve'n-Neşr, 2. Basım, 1986.
- İbn Fâris, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ. *Mu'cemü maĥâyisi'l-lüġa*. thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1975.
- İbn Manzûr, Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasebullah-Hâşim Muhammed Şâzelî. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Kadı Abdülcebbâr, Ahmed b. Halil Hemedânî. *el-Muġnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. thk. Hıdır Muhammed Nebhâ. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.

- Kadı Abdülcebbâr, Ahmed b. Halil Hemedânî. *Müteşâbihü'l-Ḳur'an*. thk. Adnan Muhammed Zerzûr. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, 1969.
- Kadı Abdülcebbâr, Ahmed b. Halil Hemedânî. *Tenzîhü'l-Ḳur'ân 'ani'l-meṭâ'in*. thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih. Mısır-Gize: Mektebetü'n-Nâfize, 2006.
- Kadı Abdülcebbâr, Ahmed b. Halil Hemedânî. *Şerhu'l-uşûli'l-ḥamse*. ta'lik. Kıvâmüddîn Ahmed b. el-Hüseyn Mânkdîm Şeşdîv. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2. Basım, 2010.
- Karadaş, Cağfer. *Zaman Mekan İçinde İnsan ve Kaderi*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Karagöz, İsmail. *Âyet ve Hadisler Işığında Engelliler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Karagöz, İsmail. *Toplumsal Emanet: Engelliler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Kumar, Vinay vd. *Temel Patoloji (Basic Pathology)*. trc. ed. Uğur Çevikbaş. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 6. Basım, 2000.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu-Murat Sülün vd. 18 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005-2007.
- Müslim, b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Şahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 4. Basım, 1991.
- Nahhâs, Ahmed b. Muhammed. *İ'râbü'l-Ḳur'ân*. thk. Hâlid el-Ali. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 2008.
- Namlı, Abdullah. *Allah'ın İlmi ve Mutlak Bilinmezlik*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022.
- Namlı, Abdullah. *Kader İncancının Dini Temelleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.
- Namlı, Abdullah. "Kazâ ve Kadere İman". *İslam İnanç Esasları*. ed. Vechi Sönmez-Hilmi Karaağaç. 97-120. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2021.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve ḥaḳâiku't-te'vil* (Tefsîru'n-Nesefî). 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tebşîratü'l-edille fi uşûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003-2004.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb el-Horasânî. *Sünenü'n-Nesâî bi şerhi's-Suyûtî ve ḥâşiyeti's-Sindî*. thk. Mektebü Tahkîki't-Türâsi'l-İslâmî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1992.
- Ölüm Nedeni İstatistikleri. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Olum-ve-Olum-Nedeni-İstatistikleri-2022-49679> Erişim: 02.08.2023.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Reece, Jane B. vd. *Campbell Biyoloji (Campbell Biology)*. trc. ed. Ertunç Gündüz-İsmail Türkan. Ankara: Palme Yayıncılık, 2013.
- Salisbury, Edward Elbridge. "Materials for the History of the Muhammadan Doctrine of Predestination and Free Will". *Journal of the American Oriental Society* 8 (1866), 105-182.
- Sarıkaya, Berat. *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihâl*. thk. Emîr Ali Mehennâ-Ali Hasen Fâûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 6. Basım, 1997.
- Şeyhzâde, Abdurrahim b. Ali. *Nazmu'l-ferâid ve cem'u'l-fevâid*. Mısır: Matbaatü'l-Edebiyye, 1899.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. *Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni*. Ankara: Nisan 2023.
- Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullah. *İ'râbü'l-ḳur'ânî-ş-şevâz*. thk. Muhammed Seyyid Ahmed Azzûz. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.
- Wellnitz, William R. "Mendel, Gregor", *Biology*, ed. Richard Robinson. 80-81. 4 Cilt. New York: Macmillan Reference USA, Thomson Gale, 2002.
- Yeprem, Mustafa Saim. *İrâde Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*. İstanbul: İfav Yayınları, 3. Basım, 1997.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ Hüseyinî. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Hüseyin Nassâr vd. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt, 1965-2002.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. Serî. *Me'âni'l-Çur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebi. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.

Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer (Cârullah). *el-Keşşâf haķâiķu ĵavâmiđi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvil fi vücûhi't-te'vil*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvad. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1988.